

УДК 94(477):332.21

Темірова Надія Романівна (1964 р.н.). Кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії Донецького національного університету, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Сфера наукових інтересів – соціально-економічна еволюція поміщиків України в II половині XIX – на початку ХХ ст.

Поміщицьке господарство Херсонської губернії в другій половині XIX – на початку ХХ ст.

Висвітлені характерні риси поміщицького господарства однієї з південноукраїнських губерній – Херсонської. З цією метою показаний латифундійний характер поміщицького землеволодіння, втрати ним станового характеру, способи організації сільськогосподарського виробництва. У роботі наведені приклади поміщицьких маєтків різних типів. Внаслідок проведеного дослідження зроблений висновок про вищі темпи капіталістичної еволюції поміщицьких маєтків Херсонщини.

The article covers characteristic features of the landowner's economy of one of the sought Ukraine regions – Kherson. With this purpose is shown latifundial character of landowner's landed property, loss to them of class character, ways of organisation of agricultural manufacture. In work the examples of landowner's manors of various types are given. Owing to the carried out research the author has come to the conclusion about higher rates of capitalist evolution of landowner's manors of Kherson region.

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. поміщицьке господарство поряд із селянським залишалося основним виробником сільськогосподарської продукції. Орендні відносини, організація виробництва, промислове, торгівельне та фінансове підприємництво викликають інтерес у нинішнього покоління дослідників з огляду на реформування сучасного українського села. Радянські історики, досліджуючи поміщицьке господарство, в основному акцентували увагу на його експлуататорській суті. Внаслідок цього утворилася прогалина у його вивченні.

Основна частина поміщицьких маєтків на території Херсонської губернії сформувалася внаслідок роздачі здобутих Росією в Північному Причорномор'ї земель наприкінці XVIII ст. У 1781 р. поміщики одержали дозвіл переселяти у свої південноукраїнські маєтки кріпаків з центральних губерній, що частково дозволило розв'язати проблему забезпечення робочими руками. Поряд з родовим дворянством, вищими урядовцями землю одержували місцеві чиновники, а також окремі міщани, купці, іноземні колоністи. Процес формування поміщицького землеволодіння розглянемо на прикладі німецьких колоністів Віктора й Альберта Лінке. Вони – землевласники Херсон-

ської губернії. Їхній дід у 1830 р. приїхав до Росії з Німеччини на запрошення царського уряду. Дід і батько жили на орендованій у поміщика землі. Поступово брати Лінке прижились на південноукраїнській землі, перейшли в російське підданство. Одержали освіту: Віктор – у Ризькій міській гімназії, Альберт – у Ризькому міському реальному училищі. Заробивши гроші, займаючись вівчарством і купецькими справами, придбали вже власні, досить великі маєтки: В.Лінке – площею 4,5 та 2,7 тис. дес., Альберт – 4,5 тис. дес. На цих землях велось велике господарство, яким керував управитель. А самі брати Лінке мешкали у власному будинку в Херсоні [1].

Поміщицьке землеволодіння Херсонської губернії було найширшим в Україні після Волині (2348,2 тис. дес.). Як показує табл. 1, його питома вага в загальному земельному фонді й у приватному землеволодінні залишалася достатньо високою – 36,2 та 70,3%. Це вищі показники від Лівобережної та Південної України, а також у цілому Європейської Росії.

Питома вага дворянського землевладіння в поміщицькому в Херсонській губернії перебувала на рівні інших південноукраїнських губерній, відстаючи від Право- та Лівобережної України, що поясню-

ється особливостями заселення цього регіону.

Перехід до безстановості в губернії розгортається достатньо активно. Так, за 1877-1905 рр. дворянське землеволодіння скоротилося вдвічі – на 51,2% (з 2,5 до 1,2 млн. дес.) [2, с. 16-17]. Наслідки цього процесу зафіксовані в табл. 2. Як видно, дворянське землеволодіння значно поступилося своїми позиціями, хоча його питома вага залишалася достатньо високою. У Херсонській губернії, як і в цілому в південноукраїнському регіоні, цей показник був нижчий від правота лівобережних губерній, а також Європейської Росії. Водночас питома вага купецького та міщанського землеволодіння зафіксована вищою порівняно з іншими регіонами України. Серед станових груп найбільші за розмірами земельні ділянки мали купці й дворянини. У переважній більшості вони виступали представниками великого землеволодіння. Великими землевласниками були також євреї та німці.

Характерною рисою поміщицького господарства України, як і всієї дореволюційної Росії, було набагато менше землекористування порівняно із землеволодінням. Лише незначна частка власників вели господарство виключно власним коштом. Більшість поміщиків не в змозі були самостійно справитись із організацією господарства. Причина цьому – і дефіцит робочих рук, і нестача необхідних коштів тощо. Найбільш поширеною формою оренди була скопщина. Наприкінці XIX ст. з обстежених 243 маєтків Херсонської губернії лише 22,6% велися власним коштом. Це найнижчий показник по Україні. 42,8% господарств здавалися в оренду, ще 34,2% велися з долі врожаю й змішано. Отже, 77% господарств Херсонщини повністю або частково здавалися в оре-

нду – найбільший показник по Україні й по Росії. Це свідчить про глибоке проникнення оренди в аграрні відносини, що зумовлювалося швидким розвитком капіталізму. Оренда сприяла відлученню поміщиків з дворян від земельної власності, перерозподілу землі на користь так званих “нових поміщиків”. У Херсонській губернії орендні відносини на поміщицьких землях набули найбільшого розвитку. Так, наприкінці XIX ст. безпосередньо власником велися 22,6% господарств. Це найнижчий показник по українських губерніях Росії. 42,8% цих господарств здавалися в оренду. По Півдню України цей показник в середньому склав 39%, по Правобережжю – 39,8, по Лівобережжю – 23,8 [3, с. 152]. По Тираспольському повіту з 282,5 тис. дес., які заключалися в маєтках площею понад 250 дес., 76,3% перебували в користуванні інших осіб, в тому числі 44,6% – в довгостроковій оренді. Самі ж власники обробляли лише 7% своїх земель [4, с. 117].

Ілюстрацією сказаного може стати ситуація в Тираспольському повіті. З 80 великих землевласників 30 здали землю в оренду 61,7 тис. дес., що склало 30,4% всіх земель великих землевласників. Здавали в оренду на тривалий термін і ніякої участі в експлуатації землі не брали. Решта землевласників експлуатували свою землю особисто або через управителів чи прикажчиків. Але й такі господарі не були повними господарями, оскільки частина їх не розорювали жодної десятини, хоча й мешкала в маєтках, а майже всю землю роздавали щорічно, залишаючи лише частину толоки, на якій випасалася власна та прийнята зі сторони худоба. Наприклад, у цьому ж повіті 44

Питома вага поміщицького землеволодіння в 1905 р.*

Губернії, регіони	Загальна площа поміщ. землеволод., тис. дес.	Питома вага поміщ. землеволод., %	
		У загальному земельн. фонді	У приватному землеволодінні
Херсонська губернія	2226,5	36,2	70,3
Правобережна Україна	5360,8	38,1	81,9
Лівобережна Україна	3143,7	24,0	59,0
Південна Україна	5447,5	32,1	62,3
Європейська Росія	67669,6	17,1	66,5

*Складено за: Статистика землевладіння 1905 року. – СПб., 1907. – С. 12-13, 58-65, 69, 72-73, 78-79.

Таблиця 1

маєтки (55%) не мали свого господарства, а ті, які мали власну ріллю, більшу частину землі здавали в оренду. У повіті лише два поміщики польського походження не здавали своєї землі, а всю експлуатували повністю. Простежується така закономірність, що середні землевласники застосовували оренду ширше від великих землевласників. На тлі інших станових груп найменше господарювали на своїх землях дворяни. За ними йдуть іноземні піддані, євреї, купці, німці й міщани.

З усіх власників, які здавали в оренду землю, в Тираспольському повіті лише один землевласник (почесний громадянин) здавав землю повністю за гроши. Решта ж вдавалися до оренди з долі врожаю. Досить часто бувало, що власник при здачі землі намагався обумовити “вигоди”, тобто домовлявся про певний обсяг робіт, які орендар повинен виконати в рахунок орендної плати. Це дозволяло їм обходитись без постійних найманих робітників чи тримати їх мінімальну кількість. Отже, власникам, які не мали своєї ріллі, достатньо було мати тільки невелику адміністрацію. Наприклад, дворянин, який володів маєтком у 636 дес., з яких 400 здавалося під посіви, 50 – під сінокіс, 170 експлуатувалося як толока, мав лише одного прикажчика, якому платилося 200 рублів плаtni й натуорою на 100 руб. Звичайно, були й такі власники, котрі всім керували самі. У великих поміщиків адміністративний апарат був дещо складніший. Причому тодішні експерти справедливо відзначали, що спосіб організації господарства залежав не стільки від розмірів володіння, скільки від індивідуальності самих господарів. Кілька прикладів. Дворянин, власник 1002 дес. наймав управителя (300 руб.) й об'єдчика (30 руб. і 3 дес. землі). Дворянин, котрий володів 2134 дес., утримував трьох прикажчиків, які водночас виконували функції об'єдчика. Утримання їх

обходилося в 700 руб. Почесний громадянин з 2185 дес. мав двох прикажчиків, платня яких становила 200 та 175 руб. та ще по 160 руб. додаткового утримання (по 10 дес. ріллі й сінокіс та по 5 голів худоби), і об'єдчика за 90 руб. і 2 дес. землі. З наведених прикладів видно, що керівництво маєтком, у якому земля передана для експлуатації до інших рук, вимагало нечисленного управлінського апарату. За приблизними підрахунками витрати на це становили 25-50 коп. на дес. [4, с. 117].

У Херсонській губернії значну групу орендарів становили так звані “десятинники”, які орендували в поміщика не тільки землю, а й двір, житло, угіддя. Херсонський губернатор в 1905 р. доповідав міністрові внутрішніх справ, що кількість їх досягла 200 тис. осіб або 40 тис. дворів [5, с. 13].

Поміщики надавали перевагу великим орендарям, які у свою чергу передавали землю селянам. Так, маєток Є.Д.Зайченка площею 2,2 тис. дес. з 1898 р. здавався в оренду строком на 5 років по 5 руб. за дес. Орендар у свою чергу частину землі, а саме 1 тис. дес., також здавав у річну оренду, вже по ціні 7 руб. Отже, за суборенду він одержував по 2 руб. з кожної десятини [6, с. 4].

Один з найбільших маєтків Херсонської губернії та й Південної України Нововоронцовка графині С.А.Воронцової-Дашкової займав 32,1 тис. дес., з яких 16 тис. віддавалося в оренду, 8 тис. оброблялося засобами маєтку. Поряд з розвиненим рільництвом (рілля займала 24,1 тис. дес.) у маєтку було організоване інтенсивне тваринництво. Найбільша увага приділялася вівчарству (12 тис. голів овець). Продукція рільництва й тваринництва продавалася [7, с. 287-288].

Звичайно, існували й такі власники, які додатково орендували землю. Наприклад, в Олександрійському

Таблиця 2

Розподiл помiщицького землеволодiння мiж становими групами в 1905 р.*

		Херсонська губернiя	Правобер. Україна	Лівобер. Україна	Пiвденна Україна	Європейська Росiя
Дворяни	Тис. дес.	1233,6	4843,2	2500,0	3274,9	52373,4
	%	45,8	87,6	69,6	46,6	68,3
Духовнi особи	Тис. дес.	4,7	17,0	27,3	75,4	241,1
	%	0,3	0,3	0,8	1,1	0,3
Купцi	Тис. дес.	402,4	286,7	387,3	1106,2	12771,4
	%	14,9	5,2	10,8	15,7	16,7
Мiщани	Тис. дес.	287,5	133,6	171,4	491,4	298,5
	%	10,7	2,4	4,8	6,9	0,4
Іншi	Тис. дес.	298,4	80,2	61,6	499,6	1985,2
	%	11,1	1,5	1,7	7,2	2,6
Разом	Тис. дес.	2226,6	5360,8	3143,7	5447,5	67669,6
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Складено за: Статистика землевладіння 1905 р. – Спб., 1907. – С. 58-65, 68-69, 72-73, 78-79.

повіті брати Здорик мали 711 дес., до яких додавали ще 4000 дес. орендованої землі. Щороку тут розорювалось до 2 тис. дес. Розводили коней для верхової їзди, які продавалися в ремонт та на інші приватні кінні заводи. Велику рогату худобу використовували для внутрішніх робіт і для продажу. Племінних биків продавали в Одесі, Варшаві, Петербурзі, за кордоном [7, с. 19].

Однією з найбільших проблем поміщицького землеволодіння залишався високий рівень заборгованості. У цьому відношенні лідером виявилась Херсонська губернія. Так, на початку минулого століття тут з кожних 100 дес. поміщицької землі в заставі перебувало 77, у той час як у Катеринославській – 74, Подільській – 73 і т.д. Найнижчий показник зафікований у Чернігівській губернії – 44 дес. Відповідно й позики виявились найбільшими: в Херсонській – 162,8 тис. руб., Катеринославській – 110,6 тис., Київській – 93,4 тис. руб. [8, с. 17-18]. Значна частина землевласників вдавалася до перезастави маєтків. В 1914 р. Дворянським банком 2/3 всіх позик видано при перезаставі. Наприклад, маєток В.І.Бутовича займав площею 0,6 тис. дес. В 1903 р. він був оцінений у 189,1 тис. руб. Розмір позики визначено в 55,5 тис. на 66,5 років. Через 10 років на прохання власника справа була переглянута. Маєток оцінений у попередню суму, а позика визначена в 113,4 тис. руб. [9, с. 5].

Розміри господарств впливали на кількість худоби. Найбільшу кількість робочої худоби в розрахунку на 100 дес. утримували великі землевласники з дворян. Така ж тенденція спостерігається і в забезпеченні господарств робітниками. Великі маєтки наймали більше річних, середні – строкових. Постійні робітники у великих господарствах становили 1,3, в середніх – 2,1 на 1 дес. З економічною ріллею – відповідно 6,5 та 7; виключно з ріллею – 10,1 та 9,3 [4, с. 116].

Власники великих економій вже за самим своїм становищем не могли брати участі в сільськогосподарських роботах, на відміну від власників дрібних та іноді середніх, особливо серед німців. Нижчою була й особиста участя великих власників в управлінні господарством. Так, з 36 великих економій Тираспольського повіту 11 перебували під керівництвом управителів, а з 72 середніх господарств тільки 8 керувалися управителями, решту організовували безпосередньо власники. Управління економій, які мали власну ріллю, вимагало й більших витрат на організацію виробництва. Наприклад, маєток у 2,9 тис. дес. з 300 дес. ріллі обслуговувався прикажчиком (200 руб.), лановим (50 руб.), отаманом (75 руб.),

старшим робітником (75 руб.). Кожному з них, окрім платні, надавалось утримання вартістю від 60 до 100 руб. Інша економія площею 1,5 тис. дес. з ріллею в 0,5 тис. дес. утримувала управителя (1200 руб. плюс 10% прибутку), двох прикажчиків (300 й 200 руб.), ключника (по 144 руб. й утримання на 120 руб.). Таким чином, у маєтках з власним зерновим господарством керівництво якнайменше складається з чотирьох осіб. Досить часто застосовувалася сплата зарплатні частково віддачею кількох десятин ріллі, сінокосу чи прийманням худоби на економічне утримання. За приблизними підрахунками вартість управління маєтком в середньому становила 75 коп. на десятину. Зрозуміло, що витрати на цю статтю більші в господарствах з власною ріллею і менші в економіях, які широко застосовували оренду [4, с. 116].

Наприкінці XIX ст. все більше господарств застосовували чорний пар. Особливо помітні його результати в 1899 р., коли на чорному парі врожай склав 100-200 пудів з дес. Прикладом останнього типу господарств може бути маєток “Перишори” Ананьївського повіту Є.Х.Чикаленка. Він обіймав 1,9 тис. дес. 160 дес. ріллі, 390 дес. сінокосу та 300 дес. толоки велися за рахунок власника, 690 дес. ріллі віддавалися за скопщину, 250 дес. толоки перебували в порічній оренді у селян. Скопщина застосовувалась на умовах 1/3 врожаю на користь власника та обов’язкового дотримання встановленої сівоміні. Щорічно 40 дес. ріллі власника та 80 дес. селян-скопщиків відводились під чорний пар. Особливо помітними були відмінності врожайності на парових і непарових полях у посушливі роки [10, с. 9, 171-173].

Більшість поміщиків у своїх господарствах влаштовували невеличкі переробні підприємства. Широке розповсюдження в поміщицьких господарствах одержало борошномельне виробництво. Майже кожен маєток має свої парові вітряки. При них влаштовані просорушки й олійниці. Для внутрішніх потреб деякі власники організовували цегельні заводи.

Чіткий облік вівся лише в незначній кількості господарств. Проте майже скрізь велися касові книги, списки робітників та орендарів. Досить типовим було управління маєтками Є.Воронцової-Дашкової. Головна контора знаходилася в Петербурзі. Справами в кожному з них відав управитель, який мав досить широкі повноваження. Проте щотижня вони надсилали до столиці детальний звіт про стан справ у господарстві (“Недельные записки”). У цих документах висвітлювались такі моменти: стан каси, наявність товарів на продаж, надходження платежів від боржників і орендаторів, стан реманенту, хід справ у маєтку, види на врожай, ціни на робочі руки, кліматичні

умови, характеристика управлюючим загальної ситуації. Високим був рівень зарплати керівної ланки маєтків. Однак зміна управлюючого приводила іноді до занепаду маєтку [11, с. 1-2].

Господарство Є.Воронцової-Дашкової мало чітко виражений товарний характер. Зокрема, Нововоронцовський маєток щорічно продавав до 1500 пудів хліба, племінну худобу (барани по 50-500 крб., поросята по 25-100 крб.), садибний матеріал для навколишніх селян (по 15-25 коп.). Продукція реалізувалася оптом і вроздіб через магазин (склад), розташований на території маєтків. Асортимент товарної продукції був таким: пшениця, жито, ячмінь, овес, льон, еспарцет; борошно, піено, крупа ячмінна, дерть, сало, масло рослинне, солонина, м'ясо, сіль. Продавалася продукція окремим особам чи установам – земствам, армії, громадським організаціям [12, с. 50; 13, с. 1-2; 14, с. 57; 15].

Ядро робочої сили поміщицьких маєтків становили постійні робітники. Як правило, вони мали певну кваліфікацію. Заробітна плата їх була значно вищою порівняно з оплатою сезонних робітників. У маєтку Воронцової-Дашкової в 1911 р. зі 132 робітників і службовців постійних і сезонних було приблизно порівну: 59 і 61 (45 і 46% від загальної кількості), але перші одержували платні 40%, другі – лише 26% від загального фонду заробітної плати в економії. 12 осіб адміністрації, які становили тільки 9% від загальної чисельності працівників, отримували понад третину загальної суми зарплати – 33,8%. Серед постійних робітників 15 оплачувалося вище навіть від деяких представників адміністрації [16, с. 1-5].

Але починаючи з 1906 р., прибутки маєтків Воронцової-Дашкової поступово скорочуються. Наприклад, баланс Нововоронцовського маєтку у названий рік склав від'ємний показник – 43,3 тис. крб. Значною мірою це пов'язано з селянським рухом у 1905 р. Збитки, спричинені селянськими заворушеннями, склали майже 38 тис. крб. [17, с. 2-3]. Через деякий час ситуація трохи стабілізувалася і в 1910 р. за рахунок зниження валового прибутку й зростання витрат чистий прибуток склав 3,3 тис. крб. Погіршення становища в розглядуваних господарствах зумовлювались посиленням конкуренції, в якій все частіше вигравали фермерські господарства, зростанням боргу орендарів поміщикам тощо. У даному маєтку в 1910 р. він становив 36,6, а в 1915 – 44,8 тис. крб. [18, с. 5; 19, с. 60, 61].

У грудні 1917 р. поміщицькі маєтки було передано у ведення волосних земельних комітетів. Після приходу до влади більшовиків у них закріпилися нові господарі. Із утвердженням радянської влади ство-

рювалися ревкоми, які конфіскували поміщицьку землю і розподіляли її між селянами.

М.М.Аркас у Херсонській губернії мав два маєтки: “Богданівка” в Одеському повіті площею 8 тис. дес. та “Христофорівка” в Херсонському – 5,5 тис. дес. Господарством керували управителі. Домінувало землеробство. Рілля займала відповідно 74,8 та 56,5 % загальної площини. На початку ХХ ст. площа “Богданівки” зменшилась до 6 тис. Насіння всіх культур надходили в продаж. В обох господарствах достатньо широко було представлене тваринництво. Розводили сіру українську рогату худобу, напівкровних та чистокровних арабських коней, свиней, кіз. Важливу галузь господарства становило вівчарство. Щороку в продаж надходило до 1000 ягнят і 200 дорослих овець. В господарствах були розбиті сади. Розсадник плодових та лісових дерев дозволяв продавати саджанці. Незначну частину займало лісороз-
в е д е н н я
(25 та 20 дес.). У Богданівці діяли вітряк, кузня, майстерні. Тут же працювала школа грамотності для дітей селян, котрі мали зобов'язання з маєтком [7, с. 65, 78, 123, 126].

У господарствах, котрі, окрім рільництва, займалися тваринництвом, збереження продуктивних сил ставало неминучим наслідком відповідної системи господарювання. Варварівська економія Єлисаветградського повіту – приклад високорозвиненого тваринницького господарства. Вона обіймала 803 дес. Тут діяв кінний завод, приплід віддавався кавалерії. Проте визнано, що цей досвід виявився невдалим, оскільки для продажу коні не відповідали якості, а кавалерії продавались коні за низькими цінами. Влаштований цей завод був випадково, з метою використання відходів. Значно краще було організовано розведення рогатої худоби, свиней, кроліків, птахів, кіз. Корови й свині одержали медалі на виставках. Свиней продавали по всій Росії: від Фінляндії до Оренбурга. Для розведення племені з Англії завезли кілька екземплярів. З 1910 р. в маєтку займаються племінним птахівництвом, з 1913 р. з Швейцарії завезені кози. Вирощування кролів давало дешеве м'ясо, котре застосовувалось для внутрішнього споживання та продавалось. Серед споживачів переважно – земські лікарні. На території господарства була влаштована метеорологічна станція [20, с. 38].

У розглядуваному регіоні перевага традиційно надавалася продуктовим хлібам. У губернії вони занимали 51,4% поміщицьких посівів. Розвитку рільництва сприяли м'який клімат, родючий ґрунт, близькість портів. Домінуючою системою землеробства залишалося трипілля. Проте близько 30% заставлених у Дворянському банку маєтків застосовували

прогресивніші сівозміни. Це вище порівняно з Європейською Росією взагалі, де цей показник становив 11,5% [3, с. 152].

Традиційно врожайність була вищою у поміщицьків порівняно з селянською. Херсонська губернія взагалі відрізнялась високими врожаями. Наприклад, протягом першого десятиріччя минулого століття пересічна врожайність озимого жита на селянських землях становила 47,6 пуд., на поміщицьких – 62,2, ярої пшениці – 39,8 та 50,5, вівса – 47,6 та 61 пуд з десятини [21, с. 172].

Наприкінці XIX ст. на Херсонщині частка поміщицького хліба перевищувала половину загального збору. Але з 1892 по 1915 рр. відносно виробництва пшениці – основної зернової культури – вона знизи-

лася на 14,7%. Така тенденція простежується й по інших губерніях України.

Отже, у розвитку поміщицького господарства Херсонської губернії другої половини XIX – початку ХХ ст. простежувалися загальні тенденції, властиві в цілому для України цього періоду. Основна з них – капіталістична еволюція. Водночас Херсонщина де-шо відрізнялася від інших українських губерній. Зокрема, її специфіка проявилась у вищій врожайності, ширшому застосуванні оренди на поміщицьких землях, активнішому запровадженні вдосконалених знарядь праці, техніки й раціональних сівозмін. Все це свідчить про вищі темпи капіталістичної переорієнтації поміщицьких маєтків губернії.

Література

1. Центральний державний архів України, ф. 877, оп. 1, спр. 25, 30.
2. Статистика землевладіння 1905 года. – СПб., 1907.
3. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. – Т. I. – СПб., 1897.
4. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. IV. – Херсон, 1889.
5. Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. – К., 1964.
6. Центральний державний історичний архів Росії (далі – ЦДІАР), ф. 593, оп. 25, спр. 353.
7. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. – Вып. II. – СПб., 1901. – 546 с.
8. Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910.
9. ЦДІАР, ф. 593, оп. 25, спр. 645.
10. Описание частновладельческих хозяйств Ананьевского уезда. – Херсон, 1900. – 320 с.
11. ЦДІАР, ф. 919, оп. 1, спр. 1249
12. Ibid., спр. 1008.
13. Ibid., спр. 1021.
14. Ibid., спр. 1022.
15. Ibid., спр. 1095.
16. Ibid., спр. 997.
17. Ibid., спр. 1245.
18. Ibid., спр. 969.
19. Ibid., спр. 1019.
20. Очерк Варваровской экономии Елесаветградского уезда Херсонской губернии. – Одесса, 1913. – 38 с.
21. Земледельческий центр и юг Європейської Росії. – СПб., 1911. – 186 с.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2001